

Курманбекова Гульшан Курманбековна, аспирант,
Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик
университети,
Эргешов Кутпидин Апсарович, аспирант,
Ош технологиялык университети,
e-mail: befeky@mail.ru, gkurmanbekova89@mail.ru

КЫРГЫЗСТАНДЫН АЙЫЛ ЧАРБАСЫНДАГЫ КӨЙГӨЙЛӨР ЖАНА ЧЕЧҮҮ ЖОЛДОРУ

Илимий макалада Кыргызстандын айыл-чарба тармагындагы койгойлор жана аны чечуу жолдору изилденип, алардын теориялык жана практикалык жоболору такталды. Жүргүзүлгөн изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча Кыргызстанда айыл-чарбасына баа берүү менен бул тармактын натыйжалуулугун жогорулатууда инновацияны колдонуудагы көйгөйлөр жана аны чечүүнүн багыттары сунушталды

Ачык сөздөр: Экономика, айыл чарбасы, өндүрүш, ички дүн продукт, натыйжалуулук, инновация, мал чарбачылыгы, дыйканчылык, инфраструктура

Курманбекова Гульшан Курманбековна, аспирант,
Жалал-Абадский государственный университет им.
Б.Осмонова,
Эргешов Кутпидин Апсарович, аспирант,
Ошский технологический университет,

ПРОБЛЕМЫ В СЕЛЬСКОМ ХОЗЯЙСТВЕ КЫРГЫЗСТАНА И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

В статье исследованы проблемы в сельском хозяйстве Кыргызстана и пути их решения, уточнены их теоретические и практические положения. По результатам исследования на основе оценки сельского хозяйства и для повышения эффективности этой отрасли с учетом имеющихся проблем при внедрении инноваций, предложены направления их решения

Ключевые слова: экономика, сельское хозяйство, производство, валовый внутренний продукт, эффективность, инновация, животноводство, растениеводство, инфраструктура.

Kurmanbekova Gulshan Kurmanbekovna, postgraduate student,
Jalal-Abad State University named after B. Osmonov,
Ergeshov Kutpidin Apsatarovich, postgraduate student,
Osh Technological University,

PROBLEMS IN AGRICULTURE OF KYRGYZSTAN AND WAYS OF THEIR SOLUTION

In the article, the problems in agriculture of Kyrgyzstan and the ways of their solution are investigated; their theoretical and practical provisions are clarified. Based on the results of the study based on the assessment of agriculture and to improve the efficiency of this industry, taking into account the existing problems in the implementation of innovations, directions for their solution are proposed.

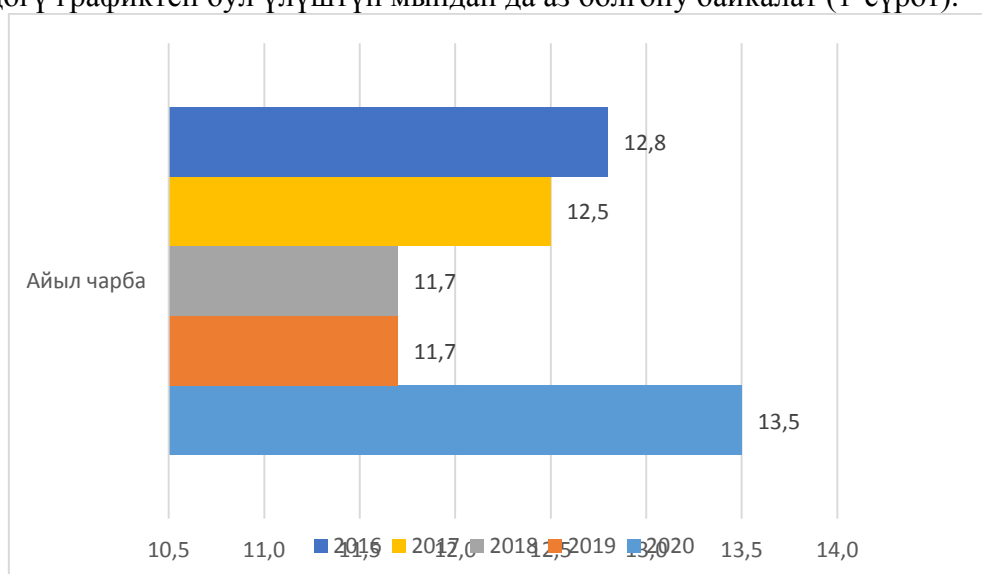
Key words: economy, agriculture, production, grosses domestic product, efficiency, innovation, animal husbandry, crop production, and infrastructure.

Кыргызстандын айыл чарбасынын өнүгүүсүн тарыхый үч мезгилге, башкача айтканда Улуу Октябрь социалистик революциясына чейинки, СССР убагындагы жана *Известия ОшТУ, 2021 №2, Часть 2*

эгемендүү мамлекет учурундагы мезгилге бөлүп кароого болот. Алгачкы мезгилде социалистик-экономикалык шарттарга ылайык керектөөлөрдү гана канааттандыруу максаты болгон. Совет бийлигинин мезгилинде айыл чарбасында негизги өндүрүш каражаттарына коомдук менчик болгондуктан, ири чарбалар - колхоз, совхоздордо өндүрүштү пландуу түрдө өнүктүрүү менен анын илимий- техникалык прогреске таянган жаңы материалдык-техникалык базасы түзүлгөн. Капиталдык салымдарды ургаалдуу колдонууга, алардын кайрымдуулугуна, интенсивдүү технологияны өндүрүшкө киргизүүгө зор көңүл бурулган. Чарбанын социалдык формасы, айыл чарба техникасын пайдалануу, квалификациялуу кадрлардын көбөйүшү, илимдин жана алдыңкы тажрыйбанын жетишкендиктерин өндүрүшкө системалуу жайылтуу айыл чарбанын экономикасында жогорку натыйжалуулукту камсыз кылган.

Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы салттуу түрдө экономиканын приоритеттүү тармактарынын бири болуп саналат. Өлкөнүн табигый-климаттык шарттары интенсивдүү айыл чарба өндүрүшү үчүн абдан ыңгайлуу болуп саналат. Өлкөнүн жалпы айдоо аянтынын 1,2 миллион гектарга жакыны, миллиондон ашыгы сугат жерлер. 10 миллион гектардан ашык аянты бар уникалдуу жайыт ресурстары бар. Балык чарбасын өнүктүрүүгө мүмкүнчүлүктөр жетиштүү, бул табигый суулар, көлдөрү: Ысык-Көл, Соң-Көл ж.б., суу сактагычтары: Токтогул, Киров, Орто-Токой жана башкалар [2]. Айыл чарбасы жөнүндө айтканда, саясий да, социалдык жактан дагы маселенин актуалдуу жагынан кеп кылуу керек. Өлкөнүн калкынын ичинен жергиликтүү калктын 70%дан ашыгы айыл жеринде жашайт. Айыл калкынын жакырчылык деңгээли шаардагыдан эки эсе жогору. Айылдын инфраструктурасы бузулгандыктан батыштын стандартына жетпей калган эгемендүүлүктүн алгачкы жылдарындагы өнүгүү өтө төмөн деңгээлде. Көптөгөн айылдар үчүн ичүүчү суунун, жакшы жолдордун, сапаттуу медициналык тейлөөнүн, маданияттуу эс алуунун, мектептерде окутуунун деңгээли, бала бакчалардын жетишсиздиги, окуу китептеринин жетишсиздиги жана башка көйгөйлөрү чечилбей келет. Мындай абал айыл калкынын көбүрөөк киреше издеп, республиканын шаарларына жана өлкөнүн чегинен тышкары жерлерге көчүп кетишине шарт түзөт. Натыйжада көпчүлүк айыл жерлеринде жумушчу күчүнүн жетишсиздиги сезиле баштады.

Айыл чарбасы 2020-жылы ички дүң продукциянын 13,5%ин түзөт, өз ара тыгыз байланыштуу эки ири тармакка (дыйканчылык жана мал чарбасы) бөлүнөт. Жүз пайыздын ичинен 13,5%ды түзүү – агрардуу өлкө үчүн эң аз көрсөткүч десек болот. Төмөндөгү графиктен бул үлүштүн мындан да аз болгону байкалат (1-сүрөт).

1-сүрөт-КРнын айыл чарбасынын 2016-2020 жж. ИДПдагы үлүшү

Дыйканчылык тармагына эгилме өсүмдүктөрдү өстүрүү, башкача айтканда, дан, жашылча, жемиш, картошка, техникалык жана май алынуучу өсүмдүктөр, тоют өсүмдүктөр жана тамеки өстүрүү кирет. Айыл чарба өсүмдүктөрү коомдун өндүргүч күчтөрүн өркүндөтүүдө зор роль ойнойт, себеби аларды өстүрүү айыл чарбаны техникалык жактан жабдуу деңгээлин көтөрүү менен азык-түлүктү кайра иштетүүнү шарттайт. Мал чарбасына кой, бодомал, жылкы, чочко, топоз ж. б. чарбалары кирет. Бул эки тармакты айкалыштыра өнүктүрүү материалдык, акча жана эмгек ресурстарын ургаалдуу пайдаланууну камсыз кылат.

Дыйканчылыксыз туруктуу тоют базасын түзүү, мал чарбасын илгерилетип өстүрүү мүмкүн эмес, ал эми мал чарбасы өз кезегинде дыйканчылыкка эң баалуу органикалык жер семирткич (кык) берет. Айыл чарбасында негизги өндүрүштүк каражат катары жер эсептелет. Айыл чарба өндүрүшүн адистештирүү жана жайгаштыруу жердин өзгөчөлүгүнө, базардан алыс же жакын орун алышына жана табигый-климаттык шарттарга жараша болот. Бул өзгөчөлүк кыртыштын кунардуулугун жакшыртууда илимий жактан негизделген дыйканчылык системасын, айыл чарбаны жүргүзүү системасын иштеп чыгып, колдонуу зарылчылыгын туудурат.

90-жылдары айыл чарбасында башталган жер реформасынын натыйжасында агрардык өндүрүштүн негизги каражаттары - жерлер, айыл чарба техникалары жана жабдуулар, мал менчиктештирилген. Бирок, жүргүзүлгөн реформалар күтүүлөрдү актаган жок: мамлекеттин ойлонуштурулбаган саясаты бул стратегиялык тармактын чарба жүргүзүүнүн накталай жана майда товардык формага айлануусуна алып келди. 2011-жылы бардык айдоо аянтынын 79,6%ы жеке менчикте, калган 20,4%ы - мамлекеттин менчигине өткөн. Азыркы учурда айыл чарбасынын 97%дан ашык продукциясы жеке сектордо өндүрүлөт.

Айыл чарба аянттарынын кунарсыздануу процесси азыркы учурда өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугуна олуттуу коркунуч келтирип жана экологиялык разряддан Кыргызстандын туруктуу өнүгүшүнө коркунуч келтирген категорияга өтүп жатат. Жер пайдалануу менеджментинин потенциалынын начарлыгы кырдаалды ого бетер кыйындатууда. Кыртыштын күрдүүлүгүн калыбына келтирүү боюнча иштер анча натыйжалуу жүргүзүлбөй жатат. Өлкөдө өзүбүз минералдык жер семирткичтерди чыгарбайбыз, жыл өткөн сайын кыртышка себилген семирткичтердин көлөмү кыскарып бара жатат.

Сугаруу каналдарын реконструкциялоо жана өнүктүрүү, үрөнчүлүк жана асыл тукум иштерин колдоо боюнча мамлекет тарабынан көрүлүп жаткан чараларга карабастан, айыл чарба өндүрүшү үчүн ушул чечүүчү багыттардагы иш жакшырбай турат. Иштеп жаткан каналдардын узундугу талап кылынган керектөөлөрдү канааттандырбайт. Алардын кайсы бир бөлүгү каржылоонун жетишсиздигинен жана оңдоо-калыбына келтирүү иштери өз учурунда жүргүзүлбөгөндүгүнөн улам капиталдык оңдоого муктаж. Үрөн жана асыл тукум материалынын сапаты төмөндөп жатат. Мунун бардыгы айыл чарбасы жана калк үчүн олуттуу жоготууларга алып келет. Жыл сайын кыртышы бузулган айыл чарба жерлеринин аянты өсүп жатат, сугат жерлерин көбүн шор басып, сазга айланууда. Ирригациялык каналдардын техникалык абалынын канааттандырылгы эместигинен улам суу тосмосунан талаага чейин аккан суунун коромжусу 40%дан ашыкты түзөт.

Ал эми банктардын филиалдык тармактарынын кеңейгендигине, чакан финансылык уюмдардын, кредиттик союздардын иштешине, мамлекеттин финансылык колдоосуна карабастан, финансы ресурстарына жеткиликтүүлүк тармактын курч көйгөйү болуп калууда. Продукцияга болгон салыштырмалуу төмөн баалардан жана сатып өткөрүүнүн чектелгендигинен улам аны сатуудан түшкөн акчанын жетишсиздиги, алып жаткан ссудаларды күрөөлүк камсыз кылуу көйгөйлөрү жүгүртүү каражаттарын толуктоону толук көлөмдө ишке ашырууга жана негизги капиталдын өсүшүнө мүмкүндүк бербейт.

Анализ көрсөткөндөй айыл чарба продукцияларынын товардуулугу төмөнкү деңгээлде болушу айыл чарба экономикасынын туруктуу өсүшүнө алып келбейт (1-табл.).

1-таблица – Кыргыз Республикасында айыл чарба продукцияларынын товардуулугу, пайыз менен [3,4]

	2009 - ж.	2012 - ж.	2015 - ж.	2016 - ж.	2017 – ж.	2018 - ж.	2019 - ж.
Дан - бардыгы	38,7	38,4	49,2	55,7	54,0	56,8	59,8
Пахта -сырьесу	100,0	98,7	98,4	99,6	92,5	87,8	83,9
Тамеки	94,7	98,2	83,5	100	33,0	27,8	58,8
Кант кызылчасы (фабрикалык)	100	100	99,3	100	100,0	100,0	100,0
Май өсүмдүктөрү	34,6	46,2	67,2	52,3	53,1	55,6	73,3
Картошка -бардыгы	46,0	32,2	43,0	44,2	52,0	60,4	60,3
Жашылча - бардыгы	52,6	58,5	75,2	68,4	72,4	78,2	70,3
Мөмө жана жемиш - бардыгы	59,7	68,1	73,2	72,5	70,1	73,7	77,8
Жүзүм	47,8	56,3	65,6	55,4	75,6	79,5	76,8
Бакча	78,9	86,6	92,6	85,8	97,1	97,9	95,7
Союлуучу мал жана канаттуулар (тирүүлөй салмакта)	67,3	68,0	68,2	73,9	76,6	82,6	68,4
Чийки сүт	54,1	58,5	71,8	70,4	74,8	80,5	82,0
Жумуртка	70,2	68,2	81,6	77,2	77,5	80,4	86,3
Жүн (физикалык салмакта)	43,0	62,8	56,7	49,5	49,4	46,2	57,9

Өзгөчө дан, тамеки, май өсүмдүктөрү, картошка, союлган мал жана канаттуулар, чийки сүт жана жүн (физикалык салмакта) товардуулугу 59,8 ден 82,0 чейинки пайыздарды түзөт. Биздин оюбузча айыл чарбасында дыйканчылыктын түшүмдүүлүгү, мал чарбасынын продукттуулугу жана аларды жана аларды сатуудагы товардуулугу жогорку деңгээлге жеткирүүнү мамлекет тарабынан айыл чарбасынын инновациялык өнүктүрүү стратегиясын кабыл алуу зарыл.

Бирок, тилекке каршы «Айыл чарбасынын инновациялык өнүктүрүү стратегиясы» мамлекет тарабынан кабыл алына элек. Ошонун негизинде аймактарда жүргүзүлгөн инновациялык ишмердүүлүктүн начар уюшулгандыгына байланыштуу сапаттык өнүгүү болбой келет [1]. Ошондуктан аталган тармакты өнүктүрүүдө негизги максаттар жана милдеттер төмөнкүлөр:

- ар бир облуста айыл чарба технологияларын өнүктүрүү, дыйканчылык жана асыл-тукум мал чарбасында сорт жаңыртуу үчүн өсүмдүктөрдүн мыкты сортторун жана айыл чарба жандыктарынын тукумдарын калыбына келтирүүгө, өтө өндүрүмдүү жана жаратылыш-климаттык шарттарга ыңгайлашкан жаңыларын чыгарууга мүмкүндүк берүүчү агроботехнологияларды колдонуунун жакшы практикасын жайылтуу жана колдонууга киргизүү үчүн үрөн жана асыл тукум таяныч чарбалары түзүлүшү керек;

- айыл чарба техникасынын тармагын кеңейтүү жана мамлекеттик-жеке өнөктүк принцибинде түзүлүп кийин мамлекеттин үлүшүн жеке секторго берүү үчүн түзүлгөн ири айыл чарба техникаларынын уюмдарынын кызмат көрсөтүүсүнүн сапатын

жогорулатуу аркылуу ага жеткиликтүүлүктү жогорулатуу; тукум фондун жана айыл чарба асыл тукум малынын башын тукум жана асыл тукум өндүрүүчүлөр үчүн да, айылдык товар өндүрүүчүлөр үчүн да экономикалык дем берүүнү түзүү жолу аркылуу жаңыртууга көмөк көрсөтүү;

- товар өндүрүүчүлөр үчүн финансылык ресурстардын жеткиликтүүлүгүн жакшыртуу жана айыл үчүн финансылык кызмат көрсөтүүлөрдүн продукциялык катарын кеңейтүү (айыл жергесинде финансылык уюмдарды өнүктүрүү, кредиттөө, лизинг, камсыздандыруу ж.б.);

- айыл чарба товар өндүрүүчү кадрларды даярдоо жана кайра даярдоонун туруктуу системасын түзүү, туруктуу иштеген курстарды түзүү жолу менен заманбап агротехнологияларына окутуу;

- айыл жергесинде өндүрүштүк инфраструктураны өнүктүрүү (жолдор, электр энергиясы, ичилүүчү жана сугат суу менен жабдуу).

Мындан сырткары региондорду өнүктүрүү өлкө үчүн өзгөчө маанилүү, анткени региондордун экономикалык жана социалдык жактан туруктуулугу гана бүтүндөй өлкөгө туруктуулук алып келип, региондордун экономикалык байланышы бүткүл өлкөнүн экономикасын бирге байланыштырууга мүмкүндүк берет. Ушул документте коюлган максаттарга жана милдеттерге ылайык ар бир регионду өнүктүрүү улуттук долбоорлорго, натыйжалуу экономикалык зоналарды, айрыкча айыл чарбасында түзүүгө байланыштуу, анда өлкөнүн экономикасын региондук диверсификациялоонун өзгөчөлүктөрү эске алынат. Жалпы ишкер климатты, соода инфраструктурасын, жол тармагын жакшыртуу, бюджеттик, салык чөйрөсүндө жергиликтүү бийлик органдарынын ыйгарым укуктарын кеңейтүү региондо чакан жана орто бизнести өнүктүрүүгө, региондун экономикасынын өсүш темпин көбөйтүүгө, чекене товар жүгүртүү жана калкка рыноктук кызмат көрсөтүүлөрдүн көлөмүнүн андан ары өсүшүн камсыз кылууга мүмкүндүк берет.

Региондордо кандайдыр бир приоритеттүү багыттар бар же өнүгөт, алар "локомотив" болуп, бир нече жылдардан кийин анык натыйжаларга ээ болуу үчүн өз айланасына региондун экономикасынын башка тармактарынын ишканаларын чогултат. Мында чечүүчү ролду жергиликтүү ишкерлер жана бийлик ойнойт, бул чакан жана орто ишкердикти өнүктүрүүгө алып келүүчү багыттарды тандоого мүмкүндүк берет. Региондор үчүн мындай ишканалар бул калкты иш менен камсыз кылуунун ачкычы жана андан аркы социалдык жана экономикалык өнүгүүнүн мүмкүндүгү болуп саналат.

Экономиканын өзүнүн негизги суроо талап жана сунуш деген мыйзамдары бар. Сунуш канчалык аз болсо баа жогору болот. Андыктан биздин негизги жер ресурстарыбыз туура колдонулуп, дыкат көзөмөлгө алынса өндүрүлгөн азык-түлүгүбүздүн сапаты жогору болуп, көлөмү артып, өзүбүздүн элди таза азык-түлүк менен камсыз кылуу жана экспорттоо менен экономикабызды турукташтырууга жетишебиз керек.

Адабияттар:

1. **Абдиев, М.Ж.** Кыргыз Республикасында айыл-чарбасын инновациялык өнүктүрүүнүн негизги багыттары [Текст] / М.Ж.Абдиев, К.К.Токторов // Вестник КНАУ им.К.И.Скрябина, Б, 2021.-№2 – С. 310-317.
2. **Орозонова, А.А.** Перспективы развития сельского хозяйства Кыргызской Республики [Текст] / А.А.Орозонова А.А., Т.А. Акматалиев, М.У.Сеиткожиева // Экономические отношения, 2019.-№ 9 – С. 833-854.
3. Кыргызстан цифраларда (2015-2019ж.ж.) [Текст].- Бишкек: Нацстаткомитет, 2020 – 192-193 б.
4. Кыргыз Республикасынын айыл чарбасы (2015-2019-ж.ж.) [Текст].- Бишкек: Нацстаткомитет, 2020 -15б.